

A reformáció hatása a magyar nyelvre

(A szerzőnek, dr. Balázs Géza nyelvész, néprajzkutató, tanszékvezető egyetemi tanárnak a nagyváradi, magyar nyelv heten elhangzott előadásából, az Irodalmi Jelen internetes fóruma által megjelentetett írásból.)

Ha Kálvin nem lett volna, lehet, hogy most nem magyarul beszélénk. Gyakran hallottam ezt a tömör véleményt. Van ebben igazság, ám némi kiegészítést hozzá kell tennem: ha *Luther és Kálvin* nem lett volna, most nem magyarul beszélénk. Akkor talán ma Magyarország a latin nyelvnek lenne egyik utolsó bástyája, esetleg egy latinizált magyart vagy éppen a németet beszélénk. Persze, az anyanyelvűség külső hatóerői mellett ott fáradozott száz és ezer magyar prédikátor, író, költő, s a reformáció hatására elkezdett folyamat olyan jelesek vitték sikerre, mint Kazinczy Ferenc, Széchenyi István, Petőfi Sándor és Arany János... A 16. században elkezdődött folyamat a 19. században, a reformkorban csúcspontot ért el.

Arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen hatással volt a reformáció a magyar nyelvi kultúra megerősítésére, terjedésére, milyen eszközöket tudott e célból felhasználni? Induljunk ki abból, hogy milyen volt a magyar nyelv állapota a 16. század elején, amikor 1517. október 31-én a wittenbergi vártemplom kapujára egy Ágoston-rendi szerzetes, Luther Márton kiszögezte 95 hittételét!

Először is Magyarország politikai egysége megszűnt, a török szinte feltartóztathatatlanul terjeszkedik, Mohács után elfoglalja Budát, majd 1552-ig az ország középső harmadát. Ki tudja, mi lett volna, ha a magukra maradt végvárok (Szigetvár, Kőszeg, Eger) nem próbáltak volna ellenállni, s ezzel mégiscsak megtorpanásra készítették a törököt. Százhatvan évre, Buda 1686-os felszabadításáig az ország három része szakadt, egységes politikai vezetés és katonai erő nélkül maradt, hatalmi vákuum keletkezett. Az ország középső részén az őshonos magyar lakosság szinte teljesen elpusztult, és fennállt a lehetőség, hogy az önálló Magyarország többé nem áll talpra. Talán a magyar kulturális élet viszonylagos folyamatossága tudta átmenteni a magyarságot ezen a két nehéz századon. A reformáció

1. Luther és Kálvin üvegablakon

2. Szenczi Institutio-fordításának címlapja, 1624

terjedésének a politikai előzményeken, katonai kudarcokon túl nyilván oka volt valamilyen új összetartó erő keresése. A reformáció vonzerőt, reményt jelentett az emberközpon-tú, az autonómiát figyelembe vevő és olcsóbb egyház képében.

A reformáció vonzerejét főként az anyanyelvűség jelentette: a Biblia jusson el mindenkihez a saját anyanyelvén, s az istentiszteletek legyenek anyanyelvűek. Forradalmi

hatása volt ennek a nagyon természetes gondolatnak. A világ befogadásának és megértésének legfőbb eszköze az anyanyelv. Ezt vitte át a reformáció a vallási tanításokra. A magyar reformáció első évszázadában öt *Újszövetség-* és egy teljes *Ó- és Újszövetség-fordítás* született. Az öt *Újszövetség* közül kettő, *Pesti Gáboré* és *Sylvester Jánosé* erasmista jellegű, ezt követte *Heltai Gáspár*, *Melius Juhász Péter* és *Félegyházi János* protestáns *Újszövetség*. A teljes protestáns *Biblia Károli Gáspár* és munkatársainak a fordítása, az 1590-ben megjelent *Vizsolyi-biblia*.

Ez a Biblia mindenképpen fordulópont a magyar nyelv történetében, mert kiegyenlített nyelvhasználatra meghatározó hatású lett az irodalmi nyelv alakulására (hasonlóan a Luther által fordított német Bibliához), valamint a népnyelv alakulására is. De nemcsak a bibliafordítások érdemelnek figyelmet, hanem a zsoltárfordítások is. A Luther által írt himnuszok Németország mellett Magyarországon is terjedtek. Ezt szolgálta *Gálszécsi*

István 1536-ban Krakkóban megjelent – hazánkban első protestáns – énekeskönyve: *Kegyes énekekről és keresztyén hitről való rövid könyvecske*. Ebben több szép Luther-ének is van, de régebbiek is megtalálhatók benne. A 16. században további énekeskönyvek is megjelennek például *Huszár Gáltól* és *Gönczi Kovács Györgytől*, a legkiemelkedőbb protestáns énekeskönyv azonban *Szenczi Molnár Albert zsoldároskönyve*. A genfi zsoldárok átültetésével addig ismeretlen formákkal gazdagította a magyar verselést, egyúttal a szakszerű műfordítás mintaképe lett. Egyébként Károli és Szenczi munkássága összekapcsolódik. Szenczi Molnár Albert Károli Gáspár környezetében tanúja volt a Vizsolyi-biblia fordításának és kinyomtatásának, nevéhez fűződik a Károli-biblia javított kiadása. A Károli- vagy Vizsolyi-biblia nyelvre gyakorolt hatását mindenki elismeri, *Csűry Bálint* református szülőfalujának, a trianoni döntés után Romániához került Egrinek a nyelvében csaknem százötven bibliai eredetű szót, nevet, szólást és közmondást dokumentált.

A reformáció az elindítója a magyar nyelv sztenderdizációjának, azaz az irodalmi és a köznyelv egyesülésének. A 16. századig ugyanis nem volt egységes irodalmi nyelvünk. A magyar sztenderdért két nagyobb nyelvjárási terület versengett: a keleti és a nyugati. A keleti győzött, s ennek legfőbb oka az a széles ívet kirajzoló, északkeleti nyelvjárásban született *Károli-féle Vizsolyi-biblia nyelve* volt, amely évszázadokra meghatározta a magyar nyelv fejlődését. A Vizsolyi-biblia nyelvet terjesztették a sárospataki, a debreceni és a kolozsvári iskolák. Az egyszerű, abaúji falu, Vizsoly a Biblia miatt vált turistalátványossággá, s ezzel a szlogennel fogadja a látogatót: „református Betlehem”... A későbbiekben Kazinczy Ferenc nyelvújító munkássága is ehhez a tájhoz kötődik. Tehát *Károli és Kazinczy* a mai, magyar irodalmi és köznyelvünk megalapozói.

A magyar stílus történetében a 16. századi biblia- és zsoldárfordítások önálló protestáns biblikus-zsoldáros stílust alakítanak ki Szabó Zoltán (1986) szerint. A Károli-biblia nyomán terjedt el például az olyan fősvény, mint a hét szűk esztendő, úgy áll, mint a Sion hegye. A stílus sajátosságai: bibliai képek, zsoldáros, bűnbánati hangnem, zord erejű, komor, ószövegségi tónus. Nagy hatással volt a következő évszázadok íróinak stílusára egészen a 18. század végéig. A 20. században, például Ady verseiben a stílusújítás forrásává vált. A protestáns bibliának nyelvi-stílusbeli hatása azért volt, mint a katolikusokénak (Káldi György 1626-os Bibliája), mert a protestánsoknál a bibliaolvasásnak nagyobb volt a szerepe, mint a katolikusoknál. Hallottam olyan véleményt, hogy a protestáns országokban ma is kimutatható jobb szövegértés egyik oka a rendszeres bibliaolvasásban rejlik.

Az anyanyelvűség programja mellett nem lett, nem lehetett volna sikeres a reformáció, ha nem állt volna rendelkezésére néhány fontos pragmatikai lehetőség. Ezek a következők voltak: a) *könyvnyomtatás*, b) *retorika*, c) *vándorprédikátor*, d) *gyülekezeti éneklés*, e) *iskolák*. A reformáció abban a pillanatban érkezett, amikor egy, a kommunikációs világot éppen átformálni induló jelenség, a Gutenberg-galaxis terjedni kezdett. A reformáció első évszázada egybeesik a kéziratos kultúra visszaszorulásával és a könyvnyomtatás fokozatos elterjedésével. *Kiss Jenő* egyenesen azt mondja: „a reformáció kezdettől fogva kommunikációtechnológiai fölénybe került a katolicizmussal szemben.”

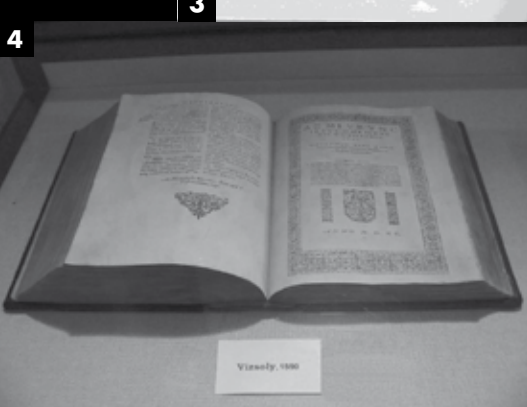
A reformáció érkezése egybeesik az ókori retorika újra felfedezésével. Az ókori retorikusok tudományos alapon feldolgozták, leírták a meggyőzést, amelynek gyakorlatát a mai napig alkalmazzuk. Az ókori retorikát a reneszánsz és a humanizmus éleszti fel, s elsőként a reformáció kezdi használni. Az első, hazai retorika szerzője *Pécseli Király Imre* (1591 k. – 1641 k.) református prédikátor, a 17. század első felének legjobb protestáns költője. Az első, magyar nyelvű retorika szerzője, *Medgyesi Pál* református, egyházi író 1650-ben Bártfán adta ki *Doce praedicare* (Tanítás-prédikálni) című munkáját, amely a prédikáció-írás szabályait táblázatba foglalja. Az efféle gyakorlati prédikációs szabályok forrása vagy mintája – az ókori retorikák nyomán – Luther Márton lehetett, aki az *Asztali beszélgetések*ben táblázatban sorolja fel a „világnak tetsző” és az „Istennek kedves” prédikátor ismérveit (Luther, 2015: 15-16). Például ilyesmiket: Legyen nagy tudományú, Legyen szép orgánuma, Legyen ékesszóló, Vegye észre, mikor kell abbahagynia, El kell tűrnie mindenkitől a támadásokat és a bántalmakat.

Tehát ha van újra retorika, akkor új erőre kaphat a prédikáció. A 16. században felbukkan a már névvel ismert vándorénekes (lantos), s mellette a vándorprédikátor. Róluk írja *Szerb Antal*: „ezekben a kimeríthetetlen erejű ígéhirdetőkből ölt testet magyar földön az új kor emberideálja, az autonóm személyiség.” Ebben a korban születik meg a magyar, szónoki stílus, s annak választékos, szépen zengő, bibliai képeket és idézeteket használó protestáns, prédikatori változata, amely mindmáig jellemzője a protestáns felekezeteknek. Ilyen vándorprédikátor volt *Sztárai Mihály* és *Skaricza Máté*, akik a török időkben református hitre térítették az Ormánságot. A lakosság csoda módon átvészelte a török megszállást, a későbbi betelepítések nem érintették, s az élet újrakezdésében mély vallásosság is segítette őket. II. József türelmi rendelete után (1781) sorra épültek a festett kazettás bögyekes, vagy sudár tornyú templomaik. Az Ormánság későbbi tragédiája, az egykézés, a pusztulás már más lapra tartozik.

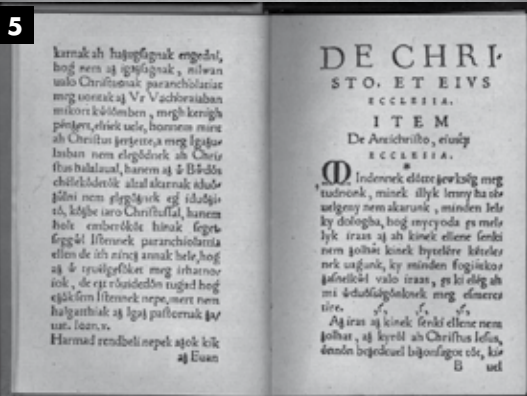
3. Új Testamentum, címlap, Sárvár-Újsziget, 1541
4. Vizsoly, 1590
5. Sylvester János Újszövetségének oldalai
6. Huszár Gál énekeskönyvének borítója

3

4

5

6

7

A közösségszerveződést a közös felolvasás és éneklés élményével erősíti a reformáció. „Nyelvhazsálatuknak része lett a választékos, ünnepélyes nyelv, az egyházi szertartásban, az istentiszteleteken magyar nyelven olvastak fel a Bibliából, s persze magyarul énekeltek a zsoltárokat is.” Fontos újítás, hogy a kórus helyett bevezetik a gyülekezeti éneklést. A közös éneklés a hit megélésének fontos eszköze lett. A közös éneklést szolgálták a zsoltárfordítások, a magyar nyelvű énekeskönyvek, amelyeknek számos éneke a mai napig használatban van. Végül a reformáció pragmatikai eszközei között szerepel az iskola is. A reformáció széles körű iskolahálózatot hozott létre az elemi iskolától a gimnáziumon át a főiskoláig. Az 1530-as, 1540-es években alapítják a sárospataki, a debreceni, a pápai, később a nagyenyedi református, illetve a pozsonyi, a lőcsei, az eperjesi és a nagyszombati evangélikus kollégiumokat.

A reformáció nyelvi fordulata két új műfajt hozott magával. Az egyik a *hitvita*, a másik az *iskoladráma*. A reformáció–ellenreformáció,

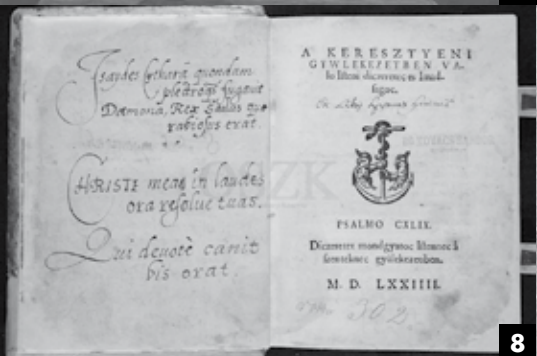
vagyis a vallás- vagy felekezeti háború legfontosabb műfaja a hitvita, amelynek alapját az újjáéledő retorika adja: érvek, ellenérvek, gyenge és erős érvek. A másik műfaj: az iskoladráma, a diákok által előadott, többnyire helyi szerzők, tanárok által írt színjáték. Az iskoladráma a reformáció és a barokk kor jellemzője, protestáns és katolikus formája is van, s részben összekapcsolódik a hitvitával az ún. hitvitázó dráma (Staud 1977). Mindkét műfaj a reformációban virágzik ki igazán, össze is kapcsolódik, eredménye a vita- és érveléskultúra fejlődése, a meggyőző szónoki beszéd és stílus pallérozása.

A reformáció eredményeként két nyelvi jelenség mindmáig fennmaradt. A magyar helyesírás történetében egészen a 19. századig számon tartjuk a nyomdászok által kialakított és képviselt katolikus és protestáns helyesírás közötti különbséget. A c-vel jelölt hangot a katolikusok cz-vel, a protestánsok tz-vel jelölték. A cs hangot a katolikusok ch-vel, a protestánsok ts-sel. Régi templomi feliratokon máig tanulmányozható ez az eltérés, például: Ditséret. A különbség a 20. század eleji helyesírás egységesítésben eltűnt, de fennmaradt a családnevekben: Madách, Babits, Rácz ~ Raátz.

A felekezeti különbségek terminológiai különbsége a mai napig fennmaradt. A katolikus terminológia (elszóldozás, mise, litánia, plébános) mellett élnek a protestáns kifejezések (konfirmáció, istentisztelet, zsoltár, lelkész). A katolikusok vízözön összetett szava a protestánsoknál helycserés formában özönvíz. A bibliai nevek esetében kiejtésbeli különbség is kialakult a katolikusok és a protestánsok között: Izaiás és Ézsaiás, Samária és Szamária. A vallási köszöntésekben is megvan a különbség: *Dicsértessék a Jézus Krisztus* (katolikus), *Erős vár a mi Istenünk* (evangélikus), *Áldás, békesség* (református).

Feltűnő, hogy a reformáció nyelvi stílusa mennyire egynemű. Nem fedezhető fel retorikai vagy poétikai különbség az egyes felekezetek megnyilvánulásaiban. „Az ágostai, a helvét reformáció alkotásai, valamint a Szentháromság-tagadók írásai sem különböztethetők meg szövegezésük, nyelvezetük alapján. A bennük feldolgozott műveltséganyag is nagyjából azonosnak mondható” – írja *Acs Pál* (2009). A reformáció gyors terjedése után újra felerősödtek az ellentétes tendenciák. Felbukkant az ellenreformáció, az újrakatolicizálás. Lehet, hogy a reformáció ereje némiképpen csökkent, de azért nem véletlenül nevezik sokan a református vallást „magyar vallásnak”, s nem véletlen, hogy Debrecen a „kálvinista Róma”. A reformáció óriási szellemi, műveltségi és nyelvi hatása a másokkal való vitában, folyamatos diskurzusban alakult, s eredménye az ebből fakadó „türelem”, megértés és elfogadás. Azzal kezdek, hogy Luthernek és Kálvinnak köszönhetjük talán, hogy ma magyarul beszélünk. De azt se feledjük, hogy a katolikusok „adták” Luthert, s a reformátusoknak köszönhetjük a legnagyobb magyar érseket (Pázmány Pétert)!

A reformációnak tehát meghatározó szerepe volt az anyanyelvi kultúrában. Létrejött és terjedni kezdett az anyanyelvi műveltség. Alapjaiban változott meg a magyarság viszonya anyanyelvéhez. Az anyanyelv megteremtette a nemzeti közösségé válás alapjait: irodalomban, költészetben, énekekben, zsoltárokbán, részben a tudományos értekezésekben. Az anyanyelvi gyakorlatot nagymértékben segítették az iskolák, a (vándor)prédikátorok, a hitviták és az iskoladrámák. Elkezdődött a latin holt nyelvű válása, a magyar nyelv emancipációja, valamint a sztenderdizáció, az irodalmi és a köznyelv kialakulása. A 16. századi tragikus, magyarországi, politikai helyzetben, az ország széthullásakor a „nyelv a magyar állam széthullása után átvette a nemzeti egyívé tartozás jelképének szerepét és képviselőjét” – írja *Nemeskürty István* (2003). Ez a példa, sajnos, újra időszerű lett a 20. században. A nyelv ismét kapott és kap is ilyen nemzetmegtartó, identitás-erősítő szerepet. ♦

8

11

9

10

7. Károlyi (Károlyi) Göncön felavatott szobra, 1890 8.-9. Huszár Gál énekeskönyvének nyitott oldalai 10. Új Testamentum evangélistaképekkel, Brassó, 1557 11. Gálszécsi: Kegyes énekeskönyv